

До антропології населення Північного Криму в епоху бронзи

Північно-Кримська експедиція в 1978 р. (начальник експедиції В. М. Корпусова) проводила розкопки курганів в зоні зрошувальної системи Джанкойського р-ну Кримської обл. Досліджено 15 курганів біля сіл Цілинне, Богачівка, Ізточне і Болотне. Палеоантропологічний матеріал епохи бронзи був взятий з 99 поховань. Розподіл його за культурами і ступенем збереженості подається нижче:

Археологічна культура	Черепів		Посткраніальних кістяків
	реставрованих	в уламках	
Кемі-обинська	—	4	—
Ямна	15	33	2
Катакомбна	14	24	5
Зрубна	6	3	—

Палеоантропологічний матеріал кемі-обинської культури зберігся лише у вигляді фрагментів двох жіночих і двох дитячих черепів.

Краніологічний матеріал ямної культури представлений черепами та їх уламками від 20 чоловічих, 13 жіночих і 12 дитячих поховань (у трьох випадках через фрагментарність матеріалу встановити стать було неможливо). Крім того, встановлена довжина тіла за довгими кістками в двох випадках (одне поховання чоловіка і одне — жінки). Вона дорівнює за таблицями М. Троттер і Г. Глезер¹ 173,3 і 162 см, а за формулами Л. Манувріє — 169,5 і 160,6 см. Патологічні зміни мали місце в чотирьох випадках: на двох черепах відзначений артроз правих скронево-нижньощелепних суглобів і в двох випадках відзначена зубощелепна патологія.

Чоловічі черепи з антропологічної серії ямного часу в середньому різко доліхокранні і масивні, з дуже великим поздовжнім і середнім поперечним діаметрами мозкового відділу. Лоб широкий. Обличчя середньошироке і високе як за абсолютними величинами, так і за показником, значно профільоване в горизонтальній площині. Величини кутів вертикального профілю обличчя свідчать про певний прогнатизм (але виміри можна було зробити лише на одному черепі). Ніс і орбіти середньовисокі. Основні антропологічні ознаки наших популяцій порівняно з іншими ямними, катакомбними і зрубними серіями подано у таблиці.

Жіноча серія характеризується мезодоліхокранією, середньошироким і високим обличчям. За вертикальним профілюванням обличчя мезогнатні, добре профільовані в горизонтальній площині. Величини орбітного і носового показників середні.

Досліджена нами серія катакомбних черепів Північного Криму за археологічними даними відноситься до пізньокатакомбного часу (визначення С. Ж. Пустовалова). Вона складається з 19 чоловічих, 15 жіночих (в двох випадках стать визначити не вдалось) і двох дитячих черепів. Посткраніальні скелети, що представлені довгими трубчастими кістками, збереглися в 5 похованнях. Середня довжина тіла у чоловіків (4 випадки) за таблицями М. Троттер і Г. Глезер 172,7, за формулами Л. Манувріє 169,8 см. Довжина тіла одного жіночого кістяка у першому випадку дорівнювала 169,5, у другому — 167,8 см.

Поздовжній діаметр чоловічих черепів катакомбного часу великий, поперечний — на межі середніх і великих величин. За черепним показником серія мезокранна. Висотний діаметр від базіону — великий. Обличчя широке і середнє за висотою, верхньолицьовий показник — малий, орбітний — також малий. Носовий показник — середній, дакріальний і симотичний — великі. За вертикальним профілюванням обличчя ортогнатне. Воно значно профільоване в горизонтальній площині.

Серія катакомбних черепів Північного Криму відноситься до європеїдного ортогнатного типу, відносно низько- і широколицього. Вона близька до синхронних серій Нижнього Подніпров'я² і різко відмінна за морфологічним комплексом від ямних і зрубних серій як Північного Кавказу, так і Півдня України³.

Краніологічний матеріал зрубної культури походить з 8 чоловічих і 1 дитячого поховань. Довгі трубчасті кістки не збереглись. Зубощелепна патологія визначена в одному випадку. Зрубні чоловічі черепи Північного Криму різко доліхокранні при великому поздовжньому і малому поперечному діаметрах. Найменша ширина лоба — середня. Обличчя (діаметр вилиць можна було поміряти лише в двох випадках) вузьке і високе. Орбіти середньоширокі. Загальний кут вертикального профілювання обличчя мезогнатний на одному черепі, ортогнатний на іншому. Горизонтальний профіль обличчя типово європеїдний.

Отже, не зважаючи на малочисельність краніологічного матеріалу для зрубного населення, можна відзначити, що останнє морфологічно близьке до носіїв ямної культури північнопричорноморського регіону. В обох переважає європеїдний доліхокранний з великим поздовжнім діаметром черепа тип з високим і середнім за шириною (у зрубного населення відносно вузьким) лицем зі значним горизонтальним профілюванням. Це давній (за морфологічними рисами) варіант східносередземноморського типу (з 10 чоловічих черепів задовільної збереженості північнокримського населення ямної культури до цього типу можна віднести 9, з 5 жіночих — 4 черепи, з 6 черепів носіїв зрубної культури — 5). Слід мати на увазі умовність такого визначення, оскільки у деяких черепів через погану збереженість не можна було поміряти деякі важливі типологічні ознаки.

Подібний описаному вище комплекс ознак присутній і на досліджених С. І. Круц черепах кемі-обинської культури і серіях ямної культури з території степової України (особливо в похованнях на боці)⁴, у населення ямного і ранньокатакомбного періоду Ізмаїльщини⁵, а також зрубного населення Нижнього Подніпров'я⁶. Близький комплекс ознак простежується і серед носіїв культур епохи міді—бронзи в ряді районів Середньої Азії, басейну р. Інд (могильник Тимаргарха) і населення Ірану VI—V тисячоліття до н. е. (могильник Сіалк I)⁷. Даний антропологічний тип був поширений і серед енеолітичного населення Кавказу⁸, а також у носіїв зрубної культури Середнього Поволжя і України⁹.

Привертає увагу і близькість за основними краніологічними ознаками досліджених нами серій ямної і зрубної культури з групою черепів з поховань у витягнутому положенні мезолітичного могильника Василівка III (Нижнє Подніпров'я)¹⁰. Це дає підставу включати Південну Україну в зону формування східносередземноморського антропологічного типу. І. І. Гохман розглядає мезолітичне населення Степової України як варіант протоевропейського типу, який «формувався на основі місцевих форм пізнього палеоліту в процесі тривалого контакту з подібними варіантами Середземномор'я»¹¹. В цьому плані степова Україна може розглядатися як північна периферія виділяемої у пізньому палеоліті середземноморсько-африканської локальної області.

Зауважимо, що результати наших досліджень (і в першу чергу через малочисельність серії носіїв зрубної культури) носять попередній характер і будуть уточнені з нагромадженням нових палеоантропологічних матеріалів.

8 Основні ознаки кримських черепів доби енеоліту—бронзи та порівняльні дані. Чоловіки

Епоха, культура	Мезоліт	VI—V тис. до н. е.		Енеоліт		Початок III тис. до н. е.		Друга половина III—початок II тис. до н. е.	
		Іран	Кавказ	Туркменія	Кемі-Оба	Крим	Херсонська обл.	Ямна	
Регіон	Україна								
Могильник	Василівка III, поховання на спині	Сіалк-І	Гою, Гінчі, Шенгавіт	Кара-Депе, слой I	Астанино, Зелений Яр та ін.	Цилипе, Богачівка, Істочне	Приморський р-н		Південний захід Одеської обл.
Автор	Гохман	Валуа	Алексєєв, Гаджієв	Трофімова, Гінзбург	Круц, Соколова	Дяченко, Покас	Круц		Зіневич
1. Поздовжній діаметр	188,5	196,0	195,2	193,8	194,7	200,2(10)	192,5	191,7	
8:1. Черепний покажчик	73,2	68,6	71,0	70,7	70,7	70,1(9)	70,4	72,3	
17. Висотний діаметр	145,0	—	138,8	147,0	137,8	140,0(1)	143,3	—	
45. Діаметр вилиць	135,0	134,0	133,2	134,8	130,2	133,2(5)	132,0	132,6	
48. Верхня висота обличчя	71,4	75,0	74,8	75,0	73,2	73,2(5)	70,0	73,5	
48:45. Верхньолицьовий покажчик	52,9	55,4	56,3	55,7	56,7	55,0(5)	53,4	56,6	
54:55. Носовий покажчик	43,2	48,2	45,5	52,0	48,3	48,7(6)	49,9	47,0	
72. Загальний кут обличчя	82,8	85,7	80,0	82,5	75,0	79,0(1)	82,0	84,7	
74. Кут альвеолярної частини	73,0	73,3	75,0	73,0	—	64,0(1)	80,0	71,2	
ZM. Зигмаксиллярний кут	117,7	—	127,6	124,2	114,5	120,8(4)	121,3	124,7	
75(1). Кут виступу носа	32,8	—	31,3	35,0	32,0	—	36,0	32,7	
DS:DC. Дакріальний покажчик	57,2	—	60,0	57,2	58,7	68,9(1)	59,3	62,0	
SS:SC. Симіотичний покажчик	69,5	—	60,6	49,7	55,6	40,7(1)	56,2	58,2	
Кількість черепів	6	6	6	6	8	10	4	20	

Епоха, культура	Перша половина II тис. до н. е.		Друга половина II тис. до н. е.				Півнозрубна
	Катакомбна		Зрубна				
	Нижче Подніпров'я	Крим	Нижче Подніпров'я	Середнє Подніпров'я	Пакистан, басейн р. Інд	Південь Херсонської обл.	
Регіон							
Мотильник		Цілине, Ботагчівка, Істочне		Хрящівка, Ягідний та ін.	Тимаргарха		Широке
Автор	Дебел, Круц Кондукторова, Зіневич	Дяченко, Покас	Дебел, Круц, Кондукторова	Дебел, Герасимова	Бернард		Зіневич, Круц
1. Поздовжній діаметр	186,7	190,4(12)	194,2(6)	191,3	190,2	193,1	
8:1. Черепний показник	76,4	76,3(10)	70,4(5)	71,4	69,4	71,3	
17. Висотний діаметр	136,8	139,1(7)	141,0(1)	139,3	136,0	140,4	
45. Діаметр вилиць	138,1	139,8(9)	128,5(2)	134,0	133,0	130,7	
48. Верхня висота обличчя	70,8	69,9(8)	74,0(2)	71,6	70,2	72,1	
48:45. Верхньолобковий показник	51,4	50,7(7)	57,6(2)	53,9	51,9	55,3	
54:55. Носовий показник	48,6	48,7(9)	45,2(1)	47,8	46,5	50,5	
72. Загальний кут обличчя	84,7	85,8(4)	87,0(2)	86,5	82,7	82,1	
74. Кут альвеолярної частини	—	79,5(4)	79,5(2)	—	78,7	77,7	
ZM. Зингомаклярний кут	125,7	128,1(8)	120,0(2)	124,0	121,7	122,4	
75(1). Кут виступу носа	36,0	32,5(4)	—	35,6	30,0	32,3	
DS:DC. Дакріальний показник	57,9	66,0(5)	60,0(1)	67,6	72,0	57,1	
SS:SC. Симотичний показник	57,9	54,3(8)	43,4(1)	62,1	58,6	60,8	
Кількість черепів	65	12	6	25	9	15	

К антропологии населения Северного Крыма в эпоху бронзы

Резюме

Население Северного Крыма ямной культуры принадлежало в своей основе к резко долихокравному относительно высоколицему типу. Схожий тип отмечен, несмотря на малочисленность материала, и у срубного населения того же района. Носители катакомбной культуры Крыма принадлежат в целом к другому, мезокранному, широко- и низколициему типу и антропологически близки населению катакомбной культуры Нижнего Поднепровья.

¹ Алексеев В. П. Остеометрия: Методика антропол. исслед. — М., 1966, с. 225, 234—236.

² Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди—бронзы. — Киев, 1972, с. 145—173.

³ Круц С. И. Антропологические особенности населения срубной культуры территории Украины. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 222—232.

⁴ Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди—бронзы, с. 42—144.

⁵ Зіневич Г. П. Краніологічні матеріали епохи енеоліту—бронзи з північно-західного Причорномор'я. — Матеріали з антропології України, 1972, вип. 6, с. 3—28.

⁶ Круц С. И. Антропологические особенности населения срубной культуры территории Украины, с. 222.

⁷ Кияткина Т. П. Материалы к палеоантропологии Таджикистана. — Душанбе, 1976, с. 54—61; Гинзбург В. В., Трофимова Т. А. Палеоантропология Средней Азии. — М., 1972, с. 50—61.

⁸ Гаджиев А. Г. Древнее население Дагестана. — М., 1973, с. 10—15, 86—100; Алексеев В. П. Происхождение народов Кавказа. — М., 1974, с. 84—87.

⁹ Зіневич Г. П., Круц С. И. Антропологічна характеристика древнього населення території України. — К., 1968, с. 49—89.

¹⁰ Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита. — М., 1966, с. 66.

¹¹ Там же, с. 95, 187.

Л. Є. СКИБА

Знахідка ливарної формочки III ст. н. е. в Києві

В 1981 р. спелеологічною групою (під керівництвом О. Б. Авагяна) історико-стратиграфічного загону Київської експедиції на Смородинському узвозі (Кирилівські висоти) було закладено розкоп (20 м²), який виявив культурний шар з керамікою київської культури¹. Глибина залягання шару від сучасної поверхні 0,4—0,5 м.

Досьгодні на території Києва матеріали київської культури були виявлені лише В. М. Даниленком в районі Микільської Слобідки, тому знаходження старожитностей цієї культури на Кирилівських висотах становить значний інтерес.

Більшість кераміки зі Смородинського узвозу — це фрагменти стінок і денець ліпних товстостінних горщиків. Кілька уламків має повторний випал. Через нечисленність інших частин посудин неможливо охарактеризувати кераміку повністю. За виявленими фрагментами кераміку можна умовно поділити на три групи. До першої належать уламки великих горщиків (діаметр вінець від 16 до 22, товщина стінок 0,9—1 см) з шерхатою горбкуватою поверхнею (рис. 1, 3—5), невеликою кількістю піску і значними домішками шамоту в глиняному тісті. Вінця слабо профільовані. Аналогічна кераміка відома з пам'яток в селах Нові Безрадічі та Казаровичі². Друга група — фрагменти стінок сіро-чорного кольору з горбкуватою поверхнею та значними домішками жорстви (рис. 1, 6). До третьої групи належить посуд, поверхня якого і край вінець прикрашені навскісним розчісуванням (рис. 1, 1, 2). Вінця слабо профільовані, горизонтально зрізані. Здебільшого це фрагменти великих горщиків (діаметр вінець понад 20, товщина стінок 0,9—1 см). Колір, склад глини подібний до кераміки першої групи, однак поверхня її заглаждена.